

Pengintegrasian elemen pendidikan dalam pembangunan produk rekreasi di Tapak Warisan Dunia Melaka: Pendekatan pengusaha pelancongan

Sri Winarni Samsir¹, Habibah Ahmad¹, Hamzah Jusoh¹, Er Ah Choy¹, Amriah Buang¹, Mastura Mahmud¹, Hazita Azman², Siti Kasmera Ariffin¹, Kiki Rizki Makiya¹

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekutaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, ²Pejabat Kedekanan, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia

Correspondence: Habibah Ahmad (email: ha@ukm.edu.my)

Abstrak

Pendidikan adalah bahagian yang penting dalam pembangunan produk pelancongan, terutama di Tapak Warisan Dunia. Pengusaha pelancongan sememangnya mempunyai peranan penting dalam melaksanakan aktiviti rekreasi dan mendidik pelancong yang berkunjung ke tempat mereka. Makalah ini bertujuan untuk mengkaji bagaimana pengusaha pelancongan rekreasi mengintegrasikan elemen pendidikan dalam menjamin pengalaman yang berharga kepada pelancong. Dengan mengambil kaedah kualitatif iaitu temu bual bersemuka dengan lima pengurus rekreasi, hasil kajian mendapati elemen pendidikan sudah menjadi bahagian dalam penawaran produk meskipun kurang memahami makna pendidikan dalam pelancongan. Hasil kajian mendapati kelima-lima destinasi menyediakan produk pelancongan yang mempunyai elemen pendidikan dengan memfokuskan pelajar sekolah, institut pengajian tinggi dan pelancong umumnya. Elemen pendidikan dipadu dengan aktiviti umum dan khusus dan mengandungi ciri pendidikan konservasi dan alam sekitar. Bagaimanapun, kekurangan tenaga kerja hadapan yang berpengetahuan khusus dan berbakat adalah cabaran yang perlu mereka tangani. Kajian ini mencadangkan agar satu penanda aras elemen pendidikan rekreasi diwujudkan dalam pembangunan produk pelancongan di Melaka seiring dengan menjayakan matlamat pendidikan sebuah Tapak Warisan Dunia.

Katakunci: elemen pendidikan, Melaka, pendidikan, pengusaha pelancongan, produk pelancongan, Tapak Warisan Dunia

Integrating educational elements in recreational tourism development of the Melaka World Heritage Site: Approaches from tourism providers

Abstracts

Educational element is gaining its importance in the tourism product development especially at the World Heritage Site. This is especially significant to the world heritage site, including the Melaka World Heritage Site. This article aimed at exploring how the tourism providers of recreational sites/attractions seek to integrate the educational elements in providing the real experiences to the visitors. Taking an in-depth interview with five tourism providers, this study found that educational elements have been part of their offerings although some lack the real meaning of education in tourism. The five destinations provide educational experiences for selective segments – the school children, higher learning institutions and the tourist market in general. Educational elements are being integrated into general and specific tourism activities as well as conservation and environment education. However, lack of knowledgeable frontlines and talent workers are the challenges that they have to overcome. It is suggested that a

benchmarking of educational elements to be implemented in the tourism product development in Malacca to ensure the aspiration of learning of World Heritage sites is achieved.

Keywords: education, educational element, Melaka, tourism product development, tours operators, World Heritage Site

Pengenalan

Pelancongan pendidikan disifatkan sebagai satu produk yang sentiasa berkembang dalam industri pelancongan dunia. Sejak pelancongan diperkenal dan diamalkan di negara Barat, pendidikan adalah teras kepada pengembaraan keluar ke negara lain bagi kebanyakan golongan elit dan berharta. Pelancongan pendidikan disifatkan terkait dengan apa juga pelancongan, kerana melalui perjalanan ke destinasi domestik atau antarabangsa, unsur dan matlamat pendidikan akan dapat dirasai oleh pelancong (Ritchie, 2003; Abdullah, 2009; Blum, 2008; Md Anowar et al., 2010).

Meskipun terdapat pelbagai pendekatan dalam mengesahkan bagaimana pelancong memilih ke destinasi, ini menunjukkan bahawa pendidikan sifatnya ada dalam pertimbangan pelancong. Walau bagaimanapun, sesetengah sarjana menyatakan ada pandangan yang berbeza tentang pelancongan pendidikan dalam senario pelancongan. Salah satu daripada inisiatif yang dapat dilakukan oleh golongan penyedia perkhidmatan ialah memastikan pendidikan terintegrasi dalam penawaran produk. Hal ini tidak terkecuali berlaku di Malaysia dan juga di Melaka. Di Malaysia, Melaka adalah salah satu tarikan yang utama bagi pelancong domestik berkunjung kerana terkenal dengan warisan sejarah dan budaya. Sesuai dengan slogan iaitu “Melawat Melaka bererti melawat Malaysia”.

Melalui pendidikan individu berpeluang meningkatkan pengetahuan, kemahiran, nilai, sikap dan persetujuan yang diperlukan bagi melindungi dan memperbaiki persekitaran. Matlamat lain adalah untuk mencipta corak baru dalam perlakuan individu, kumpulan dan masyarakat yang berinteraksi dengan persekitaran (Jabil Mapjabil et al., 2012). Agar pelancongan tidak menjadi hiburan dan bersenang-senang semata-mata, telah tiba masa dimajukan kegiatan pelancongan pendidikan secara lebih intensif, terutamanya untuk pembangunan kemanusiaan, sahsiah dan jati diri (Abdul Rahman, 2012). Interpretasi bertujuan memberi panduan untuk meningkatkan pengalaman yang menyeronokkan dan berharga dengan membenarkan pengunjung bebas meneroka persekitaran kompleks (Hasrul, 2010).

Pendidikan alam sekitar adalah satu komponen penting dalam hampir semua destinasi ekopelancongan (Habibah et al., 2012) Taman-taman biasanya menggunakan pelbagai pendekatan tafsiran untuk mendidik pelawat mengenai kawasan pelancongan dan menggalakkan mereka supaya meminimumkan impak ke atas kawasan tersebut. Kebanyakan bahan-bahan ini dalam bentuk papan tanda dan risalah, tetapi ada juga taman yang menyediakan pemandu dan renjer yang memberi taklimat semasa lawatan (Ralf, 2009). Kadangkala pelancong kurang melihat papan tanda dan risalah yang disediakan, mereka mungkin lebih menyukai penerangan secara lisan dan praktikal oleh pegawai yang bertugas. Pelancong juga ingin mengetahui lebih lanjut mengenai sesuatu perkara, maka renjer terlatih sangat diperlukan untuk mendidik mereka.

Perubahan trend tingkah laku pelancong menyebabkan perlunya produk pelancongan berinovasi pengetahuan. Pelancongan rekreasi boleh menambah pelbagai ilmu pengetahuan seperti biodiversiti, warisan, budaya dan tradisi komuniti kawasan yang dilawati (Habibah, 2012). Malah, para pelancong yang melawat pelancongan kebudayaan bandar dan tapak warisan sekalipun, mereka tidak akan berpuas hati jika hanya melihat atau berjalan melalui kawasan tarikan, tetapi menginginkan persembahan yang lebih canggih (Andreas, 2009) dan pengalaman pendidikan yang lebih bermakna. Sementara itu, Ross dan Wall (1999) mendapati walaupun kawasan kajian iaitu taman laut, taman negara, hutan simpan mempunyai plan pengurusan dan bahan-bahan penyelidikan (disediakan oleh kumpulan penyelidikan, badan pemuliharaan bukan kerajaan tempatan dan antarabangsa serta bantuan agensi antarabangsa) pendidikan alam sekitar dan konservasi oleh pekerja mahir, penyediaan maklumat dan infrastruktur serta pengurusan pelancong masih diabaikan. Kawasan-kawasan yang dilindungi sepatutnya menyediakan

pendidikan berbentuk interpretasi aktif (lawatan dengan pemandu, aktiviti berkumpulan, jangkauan sekolah/komuniti, teater) dan interpretasi pasif bahan bacaan, peta, papan tanda, pusat maklumat) boleh disediakan untuk tujuan penting supaya pengunjung bersifat sensitif terhadap alam semulajadi sambil menikmati alam semulajadi.

Melaka merupakan sebuah destinasi yang terkenal dengan tarikan warisan. Sebagai sebuah destinasi yang mendapat pengiktirafan sebagai Tapak Warisan Dunia, pendidikan adalah menjadi satu matlamat yang perlu dipenuhi sama ada di destinasi berasaskan warisan dan sejarah maupun tarikan lain yang dimajukan di kawasan tersebut. Salah satu produk yang tidak terkecuali dibangunkan dengan baik ialah produk pelancongan rekreasi. Meskipun banyak kajian tentang pelancongan warisan dan kepentingan pendidikan, (Mohd Hasrul et al., 2010; Noorfadhilah & Shamzani, 2012) kajian yang mendalam bagaimana elemen pendidikan diintegrasikan dalam produk rekreasi di Tapak Warisan Dunia agak terbatas. Dengan menyedari kawasan ini menyumbang kepada kecemerlangan destinasi sebagai sumber pendidikan, makalah ini bertujuan untuk meneliti bagaimana elemen pendidikan diintegrasikan dalam produk pelancongan rekreasi di Melaka.

Peranan pengusaha pelancong dalam pendidikan pelancongan

Pengusaha pelancongan merupakan pihak berkepentingan yang bertanggungjawab secara langsung untuk menyediakan pendidikan untuk pelancong. Pengusaha pelancongan sememangnya mempunyai peranan penting dalam melaksanakan aktiviti ekopelancongan dan mendidik pelancong yang berkunjung di tempat mereka. Sebagai tuan rumah, mereka bukan ingin mengambil keuntungan semata-mata tetapi kepuasan pelancong adalah penting bagi mengekalkan tarikan di samping memberi pengalaman yang berharga buat mereka. Bagi kebanyakan pengurus pelancongan alam semulajadi, ekopelancongan merupakan konsep baru dan mereka kurang mengetahui tentang pembentukan ekopelancongan serta bagaimana menguruskannya (Wenjun Li, 2004). Sektor dan pengusaha pelancongan secara bersama kakitangan yang terlibat mungkin kurang peka kepentingan alam semulajadi, budaya dan tarikan, kemudahan dan kualiti infrastruktur dalam membentuk pengalaman bermakna untuk pengunjung (Baum & Szivas, 2008).

Menurut Gulinck et al. (2001) pihak berkepentingan perlu menyediakan pusat ekopelancongan dan pendidikan berhampiran dengan kawasan pelancongan pegawai daerah dengan kerjasama penduduk sekitar kawasan tersebut. Program pendidikan berstruktur membolehkan pengurus kawasan semulajadi berpeluang untuk meningkatkan kesedaran dan mendidik pelancong tentang masalah alam sekitar dalam persekitaran khusus (Luck, 2003). Ekopelancongan perlu diperkenalkan dengan cara yang progresif disertai dengan program pendidikan mengenai penggunaan mampan sumber semulajadi dan budaya terhadap masyarakat. Pusat maklumat pelancongan bertujuan memberi maklumat keadaan destinasi edupelancongan, peraturan untuk pemeliharaan sumber dan persekitaran semulajadi di kawasan pelancongan (Dessy Yoswaty, 2010). Blum (2008) menjelaskan bahawa program pendidikan pelancongan mesti fokus kepada pengetahuan mengenai persekitaran tempatan dan industri pelancongan, sejarah, alam sekitar, perundangan, dan dasar alam sekitar antarabangsa. Program baru ini mendidik serta melatih pemeliharaan kawasan setempat, destinasi ekopelancongan sebagai panduan alam, pendidik alam sekitar atau kakitangan.

Kajian Ballantyne et al. (2009) pula menyatakan pengurus dan pemandu pelancong sememangnya mengetahui peranan mereka dalam melindungi hidupan liar dan habitatnya. Namun begitu mereka kurang mengetahui tentang kepentingan, keperluan dan citarasa pelancong yang berkunjung ke tempat mereka. Amalan-amalan pengurusan yang berjaya mewujudkan keseimbangan antara keperluan pemuliharaan alam sekitar dan kehendak pengunjung. Pengalaman mendekati hidupan liar dengan interpretasi dan garis panduan yang jelas membolehkan pelancong meningkatkan pengetahuan dan mempengaruhi tingkah laku mereka untuk jangka masa panjang. Jika pengurusan pelancongan berusaha untuk memahami keperluan, motif dan harapan pengunjung, maka tiada konflik antara keperluan pelancong dengan pemuliharaan hidupan liar.

Salah satu peranan penting pemandu pelancong adalah semasa aktiviti meredah hutan, sering mengingatkan peserta supaya tidak membuang sampah di sepanjang laluan serta menyimpannya untuk dibuang di tempat yang betul. Pemandu pelancong terlatih juga mengutip sampah di sepanjang laluan untuk dilupuskan dengan cara yang betul (Er Ah Choy, 2010). Pemandu pelancong warisan terlatih bukan sahaja bermanfaat untuk pelancong tetapi juga untuk komuniti tempatan. Mereka dapat menyediakan dan memberi panduan kepada pelancong supaya lebih sensitif, beretika, mengurangkan impak, bertanggungjawab, hormat dan pertimbangan yang betul kepada warisan tradisi dan adat tempatan. UNESCO telah menyedari kepentingan pemandu pelancong profesional dan organisasi telah mengambil peranan proaktif dalam penanda aras interpretasi warisan, terutamanya di Asia (Noel Salazar) dalam Logan dan Smith (2010).

Walau bagaimanapun, jika pekerja tidak memiliki pengetahuan yang sesuai dan kurang kemahiran berkomunikasi maka pendidikan alam sekitar tidak dapat disampaikan dengan jelas kepada pelancong. Pengurus pusat pelancongan juga harus menyediakan pengalaman yang bermakna serta berpengetahuan yang boleh dijadikan ingatan untuk pelancong dan berjaya mengubah sikap mereka untuk mencintai alam semulajadi. Strategi ini bukan sahaja akan menyumbang kepada industri edupelancongan tetapi juga membina kehidupan masyarakat lestari, sekaligus memberi kesan positif kepada persekitaran yang berubah-ubah (Ballantyne et al., 2011a).

Melaka Sebagai Tapak Warisan Dunia

Melaka merupakan Tapak Warisan Dunia yang telah diiktiraf oleh UNESCO bersama dengan George Town di bawah kategori Tapak Warisan Budaya pada 7 Julai 2008. Oleh sebab itu, Melaka menjadi tumpuan dan tarikan utama pelancong dalam dan luar negara kerana produk pelancongan yang pelbagai dan kemudahan yang baik. Tapak Warisan Dunia merupakan salah satu faktor penting tarikan pelancong dalam dan luar negara. Tapak Warisan Dunia boleh memainkan peranan utama dan menjadi contoh kepada kawasan pelancongan yang lain dalam mendidik pelancong dan masyarakat untuk menghargai, menghormati dan melindungi warisan alam semulajadi dan budaya tempatan.

Melaka telah mengilhamkan 12 sub sektor pelancongan Negeri Melaka yang terkenal iaitu Pelancongan Sejarah, Pelancongan Budaya, Pelancongan Rekreasi, Pelancongan Sukan, Pelancongan Membeli-Belah, Pelancongan Konvensyen, Pelancongan kesihatan, Pelancongan Pendidikan, Pelancongan Agro, Pelancongan Makan-Makan, Pelancongan Melaka Rumah Keduaku dan Pelancongan Belia. Usaha kerajaan negeri Melaka berbaloi apabila Melaka berjaya merekodkan kedatangan pelancongan yang semakin meningkat setiap tahun.

Tapak warisan dunia berfungsi untuk melindungi alam semulajadi dan budaya asli yang dianggap sebagai kualiti warisan dunia; contohnya termasuk ilustrasi cemerlang peringkat utama sejarah evolusi bumi, habitat, di mana populasi tumbuh-tumbuhan dan haiwan yang jarang ditemui dan terancam masih hidup, dan juga tapak arkeologi atau seni bina cemerlang (Fennel, 2008). Warisan dunia merupakan satu bentuk strategi promosi pelancongan. Tapak Warisan Dunia dilihat sebagai tarikan utama pelancongan dan bagi sesetengah negara ianya menjadi sumber pendapatan yang penting. Bidang warisan ini, dalam melakukan penyelidikan dan analisis, pihak akademik dan dasar alam sekitar kategori eko, budaya, atau kualiti pelancong perlu diambil kira (William & Laurajane, 2010).

Kesedaran terhadap pemeliharaan warisan adalah sangat penting untuk dinikmati bersama dan generasi akan datang. Seperti kajian Walter dan Alexander (2010) di Kemboja, Angkor Wat telah diiktiraf oleh UNESCO sebagai Tapak Warisan Dunia pada tahun 1992. Negara ini kaya dengan warisan pelbagai seni bina sejak 150 tahun sejarah bandar tersebut tetapi amat diambilkan, tidak diketahui, diabaikan, musnah atau tidak dipelihara dengan betul. Bangunan-bangunan warisan kekal terpelihara sehingga hujung tahun 1990-an tetapi disebabkan kelemahan kapasiti institusi dan kesedaran awam, pihak tertentu yang hanya memikirkan pembangunan ekonomi dan kemodenan maka menyebabkan kemusnahan warisan di Kemboja. Pemilik itu juga menjual atau mengubahsuai bangunan warisan disebabkan

pembangunan bandar yang pesat, guna tanah untuk komersial dan pelaburan. Undang-undang telah digubal iaitu Perlindungan Warisan Budaya 25 Januari 1996 bertujuan melindungi semua warisan di negara ini terutamanya perlindungan warisan bandar.

Seperti kajian yang dilakukan oleh Harun 2011 mengenai pemuliharaan bangunan-bangunan warisan yang memerlukan golongan profesional dalam menguruskan sumber ini. Beliau juga menekankan bahawa untuk pembangunan masa hadapan, lebih banyak usaha perlu dilaksanakan oleh semua sektor untuk mendidik orang ramai tentang pemuliharaan warisan ini. Kajian yang ini juga berkenaan pemuliharaan dan ancaman pembangunan terhadap rumah-rumah kedai lama di Melaka. Rumah kedai Melaka mempunyai ciri-ciri yang unik dan merupakan warisan sejarah yang ditinggalkan oleh generasi terdahulu. Oleh sebab itu generasi kini dan akan datang perlu dididik supaya menghargai serta memelihara warisan yang sangat berharga dan tidak ternilai ini (Noorfadhilah & Shamzani, 2012).

Metod dan material

Kawasan kajian

Kajian ini dijalankan di Melaka merangkumi beberapa produk pelancongan yang mempunyai elemen pendidikan untuk para pengunjung. Kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif iaitu dengan menggunakan kaedah temu bual bersemuka secara berstruktur ke atas tujuh orang responden yang merupakan kakitangan di agensi kerajaan dan pengusaha pelancongan. Surat meminta kebenaran dan temu janji untuk menjalankan kajian telah diedarkan di 11 lokasi yang berpotensi tetapi hanya 7 yang memberi maklum balas yang positif. Temu bual bermula pada 13 Mei 2013 hingga Julai 2013. Kawasan yang terlibat adalah Melaka Tropical Fruit Farm, Jabatan Pertanian, Hutan Rekreasi Melaka, Taman Mini Malaysia dan Asean, Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu, dan kerajaan negeri iaitu Bahagian Promosi Pelancongan Melaka. Jadual 1 memperincikan responden kajian.

Jadual 1. Responden kajian yang ditemubual

Kod	Responden	Lokasi temubual	Tarikh temubual	Masa temubual
R1	Pengurus Pemasaran	Pejabat Melaka Tropical Fruit Farm	13 Mei 2013	10.15 – 11.00 pagi
R2	Pembantu Pengarah Pertanian	Jabatan Pertanian Sungai Udang	13 Mei 2013	11.15 – 12.30 tengahari
R3	Pengurus Pembangunan dan Penyelidikan	Bahagian Promosi Pelancongan Melaka	13 Mei 2013	3.00 – 4.00 petang
R4	Eksekutif Pemasaran dan Hubungan Awam	Taman Mini Malaysia dan Asean	25 Jun 2013	10.00 – 11.00 pagi
R5	Eksekutif Pemasaran & Hubungan Awam	Perbadanan Hang Tuah Jaya	25 Jun 2013	11.30 – 12.00 tengahari
R6	Pegawai Pemasaran	Kumpulan Melaka Berhad	26 Jun 2013	8.00 – 9.00 pagi
R7	Pegawai Penyelidik	Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu	1 Julai 2013	10.00 – 11.00 pagi

Analisis data

Soalan-soalan temubual telah distruktur sebelum temubual dijalankan supaya kajian berjalan dengan lancar dan mencapai objektif penyelidikan. Sebanyak 7 hingga 10 soalan yang diajukan mengenai asas produk pelancongan di setiap kawasan kajian dan memberikan tumpuan kepada program pendidikan yang dijalankan untuk pengunjung. Soalan-soalan merangkumi perkara berikut: i) konsep dan tarikan utama, ii) program pendidikan yang dijalankan, iii) bagaimana promosi dilakukan, iv) latihan untuk kakitangan, v)

pengurusan alam sekitar, vi) kerjasama dengan pihak lain. Sepanjang temu bual dijalankan alat perakam dipasang supaya semua maklumat dapat diambil. Selepas itu rekod perbualan tersebut akan didengar semula dan segala maklumat yang diberikan responden dicatat untuk memudahkan analisis data. Kemudian data yang telah diperolehi, dianalisis menggunakan kaedah Nvivo. Data dikelaskan mengikut tema-tema tertentu seperti konsep pelancongan, promosi, aktiviti pendidikan, segmen pelancong, pengurusan, latihan kakitangan serta intensif dan kerjasama.

Hasil dan perbincangan

Data dikumpul melalui kaedah kualitatif iaitu dengan temu bual bersemuka dengan para pegawai produk pelancongan tersebut. Produk pelancongan yang dikaji adalah Melaka Tropical Fruit Farm, Bahagian Promosi Pelancongan Melaka, Taman Mini Malaysia dan Asean, Hutan Rekreasi Melaka dan Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu. Jadual 2 menunjukkan maklumat temubual bersama tujuh responden yang mewakili lima produk pelancongan di Melaka.

Jadual 2. Destinasi rekreasi

Kod	Jawatan	Produk Pelancongan
R1	Pengurus Pemasaran	Melaka Tropical Fruit Farm
R2	Pembantu Pengarah Pertanian	Melaka Tropical Fruit Farm
R3	Pengurus Pembangunan dan Penyelidikan	Mempromosi pelancongan Melaka
R4	Eksekutif Pemasaran dan Hubungan Awam	Taman Mini Malaysia dan Asean
R5	Eksekutif Pemasaran & Hubungan Awam	Hutan Rekreasi Melaka
R6	Pegawai Pemasaran	Hutan Rekreasi Melaka
R7	Pegawai Penyelidik	Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu

Konsep dan aktiviti pelancongan pendidikan

Daripada kajian, didapati setiap kawasan mempunyai konsep dan tarikan tersendiri selaras dengan 12 sub sektor pelancongan negeri Melaka. Pegawai Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu menjelaskan Melaka menjadi tempat pendaratan penyu Karah yang merupakan penyu tercantik di dunia (Jadual 3).

Jadual 3. Konsep pelancongan dan tarikan

Responden	Konsep & Tarikan
R1 & R2	Pelancongan agro, kebun buah-buahan, herba. Farm-stay
R5 & R6	Perkhemahan, Jungle tracking
R7	Penerangan penyu Karah
R4	Kebudayaan – Rumah tradisional setiap negeri di Malaysia dan beberapa negara Asean.
R3	Mempromosi Melaka di peringkat domestik, antarabangsa. Mengurus tadbir pelancongan Melaka, penyelidikan, acara.

Sementara itu, menurut pengurus destinasi, dalam konteks sebuah negara (seperti Malaysia) atau negeri (seperti Melaka dan Sarawak) yang berbilang etnik, sebuah perkampungan budaya yang diwujudkan khas untuk pelancongan boleh berperanan menyatukan masyarakat yang berbilang bangsa. Pelawat antarabangsa bukan sahaja boleh menambah pengetahuan tentang pelbagai budaya kelompok etnik tempatan tetapi juga akan memikirkan keistimewaan di sebalik kepelbagai etnik dan budaya ini (Ong Puay Liu & Ong Puay Tee, 2008). Ini terserlah dalam destinasi Taman Mini Malaysia dan Asean, yang mempamerkan kesemua rumah dan budaya setiap negeri di Malaysia sesuai dengan slogan ‘Melawat Melaka bererti Melawat Malaysia’.

Jika diamati aktiviti pendidikan, para pengurus berpandangan setiap produk pelancongan mempunyai kaedah pendidikan tertentu untuk semua segmen pengunjung. Seperti yang disediakan oleh Melaka Tropical Fruit Farm dan Jabatan Pertanian, kawasan ini kaya dengan pelbagai jenis tanaman yang mungkin dikenali oleh pengunjung. Setiap tanaman mempunyai papan tanda yang menerangkan nama saintifik, negara asal, ciri tanaman, kegunaan dan khasiat. Ini sebenarnya bertepatan dengan pelancongan Aagro pelancongan yang dianggap sebagai salah satu ekopelancongan yang membolehkan pendidikan bercukup tanam, menuai dan mengenali pelbagai buah-buahan dan sayuran tempatan dipelajari dan dialami (Er Ah Choy et al., 2011).

Jadual 4. Aktiviti pendidikan

Responden	Program Pendidikan
R1 & R2	Mengenali pelbagai jenis tanaman, kursus pendek cara tanaman dan pemprosesan. <i>Explorace</i> kesemua kawasan taman- mengenali tumbuhan dan kegunaannya.
R5 & R6	Eksplorasi Hijau, Pemuliharaan Alam Sekitar
R7	Program kesedaran, gotong-royong, kuiz, tayangan video
R4	Aktiviti permainan tradisional, tarian, masakan dan kraf. Sejarah, senibina, mini zoo, pakaian tradisional. Persembahan budaya.
R3	Program inap desa, kebudayaan, agro-inap desa. Muzium-muzium. <i>Canopy walk</i> .

Kebanyakan taman hanya bergantung kepada pada papan tanda dan risalah berbanding khidmat renjer atau persembahan video (Buckley, 2009). Seperti kawasan yang dikaji bentuk pendidikan adalah papan tanda, risalah tetapi terdapat juga persembahan budaya secara langsung dan video manakala perkhidmatan renjer jika terdapat permintaan awal.

Bagi pengurus salah sebuah destinasi kajian, kualiti inap desa yang mereka tawarkan merupakan faktor terbesar terhadap kepuasan keseluruhan. Hanya satu jenis pelancong yang menunjukkan kesan positif antara kepuasan keseluruhan mereka dan ciri-ciri ekologi seperti pemerhatian spesies atau ciri budaya seperti operasi kawasan pelancongan/homestay oleh masyarakat asli dengan bantuan pemandu pelancong tempatan iaitu ekopelancong (Torres-Sovera et al., 2001). Produk inap desa menjadi tumpuan pelancong Singapura, China dan Jepun yang berminat dengan kebudayaan Melayu seperti majlis akikah, perkahwinan, membuat kuih tradisional, dan kehidupan di kampung.

Pengurus pelancongan boleh mengoptimumkan kesan jangka panjang pengalaman rekreasi dengan menggalakkan pengunjung mendekati dan mengasihani hidupan yang diperhatikan, kenal pasti ancaman yang dihadapi haiwan tersebut, memberi idea dan berbincang bersama teman. Apabila pengunjung berasa seronok ketika aktiviti pendidikan dijalankan, maka mereka akan mudah faham dan ingat apa yang mereka pelajari. Pengalaman yang bermakna juga akan segar dalam ingatan melalui gambar dan video yang diambil oleh pengunjung (Ballantyne et al., 2011b). Seperti yang dilakukan oleh Pusat Penerangan dan Konservasi Penyu, mereka menggalakkan guru pengiring dan pelajar untuk menyumbang bagi sebiji telur iaitu RM 1.50 supaya pelajar akan ingat, sayang terhadap penyu tersebut.

Taman Mini Malaysia dan Asean mengetengahkan pelbagai budaya yang terdapat di Malaysia seperti tarian, permainan tradisional, masakan, kraf, seni bina dan majlis-majlis Melayu. Seperti juga Kampung budaya Sarawak menyediakan pakej perkhidmatan kepada orang awam atau korporat yang ingin menganjurkan program seperti seminar, majlis perkahwinan ala etnik tertentu dan lawatan sambil belajar (Ong Puay Liu & Ong Puay Tee, 2008).

Segmen pelancong pendidikan

Kesemua kawasan kajian memfokuskan pelajar sekolah dan Institut Pengajian Tinggi (IPT) sebagai target utama pengunjung. Pendidikan alam sekitar yang dilakukan terhadap pelajar sekolah juga adalah sesuatu

program yang baik untuk jaga masa panjang. Peringkat kanak-kanak dan remaja adalah masa yang sesuai untuk pendidikan diserap dengan mudah dan berterusan. Peringkat dewasa pula perlu menjadi model yang baik kepada generasi muda yang sering belajar daripada pemerhatian mereka. Bagi pengurus kawasan rekreasi, minat akan timbul apabila murid-murid sering didedahkan dengan sesuatu perkara bukan hanya di sekolah tetapi juga dirumah dan tempat-tempat yang menjadi kunjungan mereka dan ini seiring dengan dapatan kajian Sharifah Zarina (2008).

Jadual 5. Segmen pelancong

Responden	Segmen Pelancong
R1 & R2	Pelajar sekolah dan institut pengajian tinggi, orang awam.
R5 & R6	Orang awam, pelajar sekolah dan institut pengajian tinggi
R7	Orang awam, antarabangsa, pelajar sekolah dan institut pengajian tinggi.
R4	Domestik dan antarabangsa, pelajar institut pengajian tinggi, pelajar sekolah
R3	Domestik dan antarabangsa, pelajar institut pengajian tinggi, pelajar sekolah.

Seperti di Hutan Rekreasi Melaka (Taman Botanikal), pelbagai program pendidikan direka khas untuk pelajar sekolah. Mereka didedahkan dengan kerja lapangan dan latihan di hutan tersebut. Pelajar lebih menyukai perjalanan untuk memperoleh pengetahuan dan pengalaman tentang persekitaran semula jadi dengan melihat atau berkunjung secara langsung ke kawasan hutan bakau dan hutan simpanan kekal. Pendekatan interaktif antara kelas dan kerja lapangan menunjukkan kesan yang positif dalam masa yang singkat terhadap murid-murid yang diberi pendidikan alam sekitar (Abdullah Soykan, 2009; Dassy Yoswaty, 2010).)

Bagaimana elemen pendidikan diperkuuhkan di destinasi rekreasi

Daripada kajian, didapati destinasi ini melakukan pelbagai usaha dalam memastikan elemen pendidikan terserlah dalam penawaran produk atau aktiviti yang dijalankan di premis atau destinasi mereka. Aspek yang diberikan penekanan ialah promosi, mendapatkan insentif dan kerjasama daripada pihak berkepentingan lain, di samping latihan kepada tenaga kerja serta memastikan pengurusan alam sekitar dijamin memberikan pertimbangan kepada alam sekitar dan konservasi.

i) Promosi

Kesemua kawasan pelancongan yang terlibat mempromosikan produk pelancongan mereka ke sekolah-sekolah dan institut pengajian tinggi. Mereka menghantar surat kesemua sekolah sekitar Melaka dan luar Melaka dengan pakej-pakej yang disediakan untuk pelajar. Bahagian Promosi Pelancongan Melaka yang bertanggungjawab sepenuhnya mempromosi produk pelancongan Melaka secara menyeluruh dalam dan luar negara. Jadual 6 memperincikan promosi yang dijalankan oleh setiap destinasi kajian.

Manakala Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu tidak menjalankan promosi yang menyeluruh kerana mereka ingin menghadkan bilangan pelancong yang berkunjung ke tempat tersebut. Ini kerana untuk mengekalkan pendaratan penyu di pantai Melaka. Seperti Terengganu yang dulunya popular dengan pendaratan penyu belimbing kini hampir pupus disebabkan bilangan pelancongan yang ramai. Seperti kajian yang dilakukan oleh Remacha et al. (2011), menunjukkan peningkatan saiz kumpulan pelawat memberi kesan pada hidupan liar, semakin besar kumpulan menyebabkan penurunan bilangan burung. Implikasi penting adalah mengurangkan saiz kumpulan pelawat akan membantu matlamat aktiviti kerana apabila banyak spesies burung yang diperhatikan maka banyaklah ilmu pengetahuan yang diperoleh oleh pengunjung.

Jadual 6. Promosi

Responden	Kaedah Promosi
R1 & R2	Edar risalah ke tadika, sekolah rendah, menengah, institut pengajian tinggi, jabatan dan kementerian, surat khabar. Laman web jabatan dan Melaka Tropical Fruit Farm.
R5 & R6	Laman sesawang, edar risalah ke sekolah dan institut pengajian tinggi
R7	Kerjasama dengan Kementerian Pelancongan, Kementerian Pertanian dan Industri Asas Tani
R4	Bantuan Kementerian Pelancongan, akhbar, risalah ke sekolah, kerjasama dengan agensi pelancongan Melaka yang lain.
R3	Edar risalah, cakera padat, buku produk pelancongan Melaka ke sekolah, institut pengajian tinggi. Pameran di luar negara.

Bagi pengusaha, mereka memerlukan promosi yang tinggi dan mantap. Sehubungan itu mereka sedar bahawa pemilik destinasi atau usahawan pelancongan perlu kreatif dan inovatif dalam mereka bentuk strategi dan program-program promosi berkualiti secara berterusan. Daya kreatif dan inovatif ke atas produk dan perkhidmatan pelancongan mampu menarik lebih ramai pelancong ini ditekankan oleh pengkaji destinasi(Che Ani et al., 2006).

ii) Insentif dan kerjasama

Pihak berkepentingan perlu bertanggungjawab memberi pendidikan alam sekitar kepada orang awam amnya dan pelancong khususnya kerana pemuliharaan alam semulajadi melibatkan semua pihak. Semua kawasan kajian mempunyai jalinan kerjasama yang baik antara produk-produk pelancongan dalam mempromosi, mengurus dan memelihara kawasan mereka. Mereka juga bekerjasama dengan kerajaan dan badan bukan kerajaan untuk promosi, penyelidikan dan pengurusan. Di Melaka, Bahagian Promosi Pelancongan lebih bertanggungjawab berbanding Kementerian Pelancongan dalam kebijakan dan pengurusan produk pelancongan. Jadual 7 adalah insentif dan kerjasama yang dijalankan oleh pengurusan destinasi.

Bagi menggalakkan kerjasama antara pemuliharaan warisan dengan pelancongan melalui penglibatan pihak berkepentingan beberapa aspek perlu diambil kira. Lima aspek yang diselidik iaitu, saluran komunikasi antara warisan dengan kumpulan pelancongan, menjana pendapatan untuk pemuliharaan warisan dan pengurusan, melibatkan komuniti tempatan dalam membuat keputusan, melibatkan komuniti dalam aktiviti pelancongan, dan penilaian tahap dan kejayaan kerjasama pihak berkepentingan (Aas, 2005).

Jadual 7. Insentif dan kerjasama

Responden	Kerjasama
R1 & R2	Melaka Tropical Fruit Farm anak syarikat pembangunan pertanian Melaka Sdn Bhd bekerjasama dengan Jabatan Pertanian.
R5 & R6	Kerjasama dengan Jabatan Hutan, Kumpulan Melaka Berhad, Majlis Hang Tuah Jaya dan Perbadanan Hang Tuah Jaya.
R7	Kerjasama dengan WWF dalam penyelidikan dan konservasi.
R4	Melaka Associate & Bahagian Promosi Pelancongan Melaka
R3	Dialog bersama semua pengusaha pelancongan. Bantuan promosi dan latihan.

iii) Latihan dan insentif

Walaupun pelbagai teknik interpretasi seperti papan tanda, tayangan video, maklumat yang diberikan oleh pemandu pelancong, tetapi cara paling berkesan yang dicadangkan adalah pendidikan yang diberikan oleh kakitangan terlatih (Blum, 2008). Jadual 8 menunjukkan latihan dan pemilihan pekerja bagi destinasi kajian. Seperti yang diberitahu pegawai Jabatan Pertanian, "...tetapi masalah dia ni sekarang sudah 10 tahun, dia tiada pemandu pelancong yang pakar dalam pertanian betul-betul", dan ini ditujukan kepada salah satu destinasi yang menawarkan agro pelancongan sebagai produk utama. Ini kerana jika terdapat pelancong memerlukan pegawai yang arif tentang pertanian, mereka akan meminta bantuan pegawai Jabatan Pertanian.

Jadual 8. Latihan dan pemilihan pekerja

Responden	Tindakan
R1 & R2	Melaka tropical fruit farm- urus tadbir dan promosi pelancongan. Jabatan Pertanian- latihan/kursus yang kerap kepada pekerja baru.
R5 & R6	Tiada respon
R7	Latihan pusat di Terengganu.
R4	Latihan kerap diberi, pekerja ada diploma pelancongan.
R3	Akademi Pelancongan Melaka ada pelbagai latihan. Latihan di hotel, MITC, UTC. Latihan untuk penarik beca.

Pihak Bahagian Promosi Pelancongan Melaka menyediakan pelbagai kursus untuk produk pelancongan yang berdaftar seperti penarik beca. Taman Mini Malaysia dan Asean akan membuat latihan bersama pada hari kurang pengunjung dari segi penyampaian yang betul dan baik untuk pengunjung. Begitu juga kakitangan baru di Pusat Konservasi dan Penerangan Penyu serta Jabatan Pertanian akan diberi latihan yang kerap di pusat-pusat latihan yang disediakan. Peranan pendidikan yang baik, mahir dan mempunyai motivasi yang tinggi dalam kalangan kakitangan adalah amat penting dalam menentukan kejayaan industri pelancongan. Dapatkan ini seiringan dengan pandangan beberapa sarjana yang melakukan kajian tentang destinasi ekopelancongan seperti Dassy Yoswaty (2010). Malahan, Mayaka & Akama (2007) menjelaskan kekurangan latihan perlu ditangani melalui pengurusan pelancongan dan institusi latihan terutamanya di peringkat penyeliaan dan pengurusan.

Jadual 9. Pengurusan alam sekitar

Responden	Tindakan
R1 & R2	Penjagaan tumbuhan diurus oleh Jabatan Pertanian. Pembajaan, pemangkasan dan pemeliharaan.
R5 & R6	Jabatan Hutan – Pokok-pokok, Majlis Hang Tuah Jaya- kebersihan
R7	Kerjasama dengan WWF membuat rondaan di sepanjang pantai Melaka.
R4	Pengurusan rumah, pokok dan lanskap di bawah maintenance and operation.
R3	Program Pemuliharaan bersama MNS dan WWF. Program Go Green- tagging pokok, tanam pokok. Program kesedaran penyu. Gotong-royong bersihkan sungai.

iv) Pengurusan alam sekitar

Para pengurus atau pengusaha pelancongan tidak terkecuali daripada memastikan mereka melaksanakan pengurusan alam sekitar terutamanya di kawasan tarikan masing-masing. Selain daripada menjalankan pelbagai usaha menjaga alam sekitar, pengurusan landskap dan pengindahan alam sekitar dirasakan menepati kehendak pengunjung rekreasi masa kini.

Paling ketara para pengurus destinasi berpandangan usaha mengehadkan bilangan pelancong yang berkunjung pada satu-satu masa adalah untuk memastikan alam semulajadi terpelihara dan pendidikan

yang ingin disampaikan jelas. Ini bermakna pihak pengurusan perlu mengenal pasti had kemasukan pelancong di kawasan semulajadi pada satu masa untuk mengelakkan kesan kepada kemusnahan alam semulajadi. Seperti di Hutan Rekreasi yang pernah menerima peserta yang terlalu ramai dalam satu masa menyebabkan banyak kemudahan yang rosak.

Di samping itu, mereka juga menggalakkan Badan bukan kerajaan seperti Malaysian Nature Society (MNS) atau Persatuan Pencinta Alam dan World Wide Fund (WWF) atau Tabung Alam Malaysia untuk selalu bekerjasama dengan kerajaan negeri dalam menjalankan program-program pemuliharaan dan pemeliharaan alam semula jadi di Melaka. Hutan Rekreasi seluruh Melaka pula dijaga oleh Jabatan Hutan jika terdapat pokok yang tumbang dan sebagainya. Bagi pengurusan penginapan oleh Kumpulan Melaka Berhad dan kebersihan oleh Majlis Hang Tuah Jaya. Taman Mini Malaysia dan Asean pula diurus oleh bahagian pengurusan dan operasi dari segi landskap dan rumah.

Kesimpulan

Secara keseluruhan pengintegrasian pendidikan dalam produk pelancongan di Melaka dilaksanakan oleh destinasi atau kawasan rekreasi pelancongan. Pendekatan yang diambil walau bagaimanapun berbeza-beza mengikut produk utama atau aktiviti yang merela tawarkan. Segmen pengunjung dianggap sama terutama golongan pelajar, penyelidik dan pelancong umumnya. Walau bagaimanapun, pengintegrasian elemen pendidikan antara satu produk atau destinasi didapati tidak menyerlah walaupun perkara ini merupakan satu pendekatan yang membolehkan Melaka menawarkan pelancongan pendidikan yang lebih terintegrasi. Beberapa hambatan di peringkat destinasi memerlukan pemahaman mendalam konsep pendidikan dan kerjasama daripada semua pihak diperlukan bagi membentuk jaluran elemen pendidikan dalam pelancongan rekreasi. Di sebalik banyaknya pemandu pelancong yang bekerjasama membawa pelancong ke Melaka, kebanyakannya destinasi tidak pemandu pelancongan secara dalaman. Satu kajian terhadap pelancong perlu dilakukan untuk memastikan kehendak dan kepuasan mereka ketika berkunjung di kawasan tersebut. Kita juga perlu persepsi pelancong mengenai keberkesanan program pendidikan yang dijalankan dalam produk pelancongan di Melaka.

Penghargaan

Pengkaji mengucapkan setinggi-tinggi penghargaan kepada Kementerian Pengajian Tinggi Malaysia dan Pusat Pengurusan Penyelidikan dan Instrumenasi yang membiayai penyelidikan ini. Penghargaan juga buat Bahagian Promosi Pelancongan Melaka yang banyak memberi bantuan dari segi maklumat pelancongan Melaka.

Rujukan

- Aas C (2005) Stakeholder collaboration and heritage management. *Annals of Tourism Research* 32(1), 24-48.
- Abdul Rahman Haji Ismail (2012) Warisan sejarah dan pelancongan. In: Jabil Mapjabil, Kadir Din (eds) *Pelancongan di Malaysia, Isu-isu Penyelidikan Terpilih*, pp. 18-35. Universiti Utara Malaysia, Sintok.
- Abdullah Soykan (2009) Ecology-based environmental education in years between 1999-2008 in protected areas of Turkey: Aims and objectives, problem and suggestions. *Procedia Social and Behavioral Sciences* 1, 1704-1708.
- Ballantyne R, Packer J, Hughes K (2009) Tourists' support for conservation messages and sustainable management practices in wildlife tourism experiences. *Tourism Management* 30, 658-664.

- Ballantyne R, Packer J, Lucy AS (2011a) Visitors' memories of wildlife tourism: Implications for the design of powerful interpretive experiences. *Tourism Management* **32**, 770-779.
- Ballantyne R, Packer J, Falk J (2011b) Visitors' learning for environmental sustainability: Testing short- and long-term impacts of wildlife tourism experiences using structural equation modelling. *Tourism Management* **32**, 1243-1252.
- Baum T, Szivas E (2008) HRD in tourism: A role for government? *Tourism Management* **29**, 783-794.
- Blum N (2008) Environmental education in Costa Rica: Building a framework for sustainable development. *International Journal of Educational Development* **28**, 348-358.
- Buckley R (2009) *Ecotourism Principles & Practices*. CAB International, Cambridge.
- Che Ani Mad, Mohamad Amin Mad Idris, Muhammad Iskandar Zulkarnain Muhammad Suhaimi (2006) Pengenalan kepada keusahawanan pelancongan. In: Che Ani Mad, Mohamad Amin Mad Idris, Muhammad Iskandar Zulkarnain Muhammad Suhaimi, Mohd Rushdi Idrus (eds) *Keusahawanan Pelancongan: Potensi dan Isu-isu Semasa*, pp 1-9. Universiti Utara Malaysia, Sintok.
- Dessy Yoswaty (2010) Persepsi pemegang kepentingan dalam pengurusan ekopelancongan terpilih di Malaysia dan Indonesia dalam konteks pembangunan pelancongan berterusan. (Tesis Dr.Fal). Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Er Ah Choy (2010) The nascent development of ecotourism in Lagong Hill. *American Journal of Applied Sciences* **7**(12), 1528-1531.
- Er Ah Choy, Chong Sheau Tsuey, Alim Biun, Jumaat Adam (2011) The Nascent ecotourism journey for Mt. Tambuyukon. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* **5** (12), 3318-3322.
- Fennel D (2008) *Ecotourism Third Edition*. Taylor & Francis Group, London & New York.
- Gulinck H, Vyverman N, Bouchout KV, Gobin A (2001) Landscape as framework for integrating local subsistence and ecotourism: a case study in Zimbabwe. *Landscape and Urban Planning* **53**, 173-182.
- Habibah A, Mohamed R, Mushrifah I, Hamzah J, Aimi Syairah MN, Buang A (2012) Positioning University as Knowledge Ecotourism Destination: Key success factors. *International Business Management* **6**(1), 32-40.
- Harun SN (2011) Heritage building conservation in Malaysia: Experience and challenges. *Procedia Engineering* **20**, 41-53.
- Jabil Mapjabil, Chan, Ngai Weng, Ahmad Tharmizie Mat Jusoh (2012) Pengetahuan, sikap dan amalan dalam ekopelancongan tanah tinggi di Malaysia. In: Jabil Mapjabil, Kadir Din (eds) *Pelancongan di Malaysia, Isu-isu Penyelidikan Terpilih*, pp. 63-81. Universiti Utara Malaysia, Sintok.
- Kagermeier A (2009) Bringing the roman time to life: Options for an experience orientated staging of cultural heritage. In: Melanie Smith, Leontine Onderwater (eds) Experiencing Difference Changing Tourism and Tourists' Experiences, ATLAS Reflections 2009. Pp. 15-30. Association for Tourism and Leisure Education, The Netherlands.
- Koditek W, Bunzel AC (2010) Cambodia- Balancing heritage preservation and redevelopment. *Heritage Asia* April – June, 12-25.
- Logan W, Smith L (2010) Key issues in cultural heritage: series editors. In: Sophia Labadi, Colin Long (eds) *Heritage and globalisation*. Taylor & Francis Group, London & New York.
- Luck M (2003) Education on marine mammal tours as agent for conservation – But do tourists want to be educated? *Ocean & Coastal Management* **46**, 943-956.
- Mayaka M, Akama JS (2007) System approach to tourism training and education: The kenya case study. *Tourism Management* **28**, 298–306.
- Md Anowar Hossain Bhuiyan, Rabiul Islam, Chamburi Siwar, Shaharudin Mohd Ismail (2010) Educational tourism and forest conservation: Diversification for child education. *Procedia Social and Behavioral Sciences* **7**(C), 19-23.
- Mohd Hasrul Yushairi Johari (2010) Satisfaction of site visit along the heritage trail in Melaka town. In: Kadir Din & Jabil Mapjabil (eds) *Research in Malaysia- What, which way and so what?* pp. 275-292. Universiti Utara Malaysia, Sintok.

- Noorfadhilah Mohd Baroldin, Shamzani Affendy Mohd Din (2012) Documentation and conservation and guidelines of Melaka Heritage Shophouses. *Social and Behavioral Sciences* **50**, 192-203.
- Norzaini Azman, Sharina Abdul Halim, Ong Puay Liu, Salsela Saidin, Ibrahim Komoo (2012) Public education in heritage conservation for geopark community. *Procedia Social and Behavioral Sciences* **7** (C), 504-511.
- Ong Puay Liu, Ong Puay Tee (2008) Kampung Budaya Sarawak. In: Yahaya Ibrahim, Sulong Muhamad, Habibah Ahmad (eds) Pelancongan Malaysia: Isu pembangunan, budaya, komuniti dan persetempatan. pp. 119-136. Universiti Utara Malaysia, Sintok.
- Remacha C, Perez-Tris J, Delgado JA (2011) Reducing visitors' group size increases the number of birds during educational activities: Implications for management of nature-based recreation. *Journal of Environmental Management* **92**, 1564-1568.
- Ritchie BW (2003) *Managing Educational Tourism*. Channel View Publications, Great Britain.
- Ross S, Wall G (1999) Evaluating ecotourism: The case of North Sulawesi, Indonesia. *Tourism Management* **20**, 673-682.
- Sharifah Zarina Syed Zakaria (2008) Kesedaran terhadap alam sekitar sebagai elemen pembangunan manusia dalam sukanan pelajaran sains sekolah rendah Malaysia dan Jepun: Satu kajian perbandingan. Tesis Dr. Fal, Institut Kajian Malaysia dan Antarabangsa, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Torres-Sovera C, Gonzalez JA, Martin-Lopez B, Kirkby CA (2012) Social-ecological factors influencing tourist satisfaction in three ecotourism lodges in the southeastern Peruvian Amazon. *Tourism Management* **33**, 545-552.
- Wenjun Li (2004) Environmental management indicators for ecotourism in China's nature reserves: A case study in Tiansmushan Nature Reserve. *Tourism Management* **25**, 559-564.